

KULTURSTIG I FRISTAD

Gunnar Gustafsson
Örjan Hill

Fristads Hembyggsförening

 Skogsvårdsstyrelsen Västra Götaland

INLEDNING

Tanken på en kulturstig i Fristad väcktes på en studiecirkel i ämnet "kulturmiljövård i skogen". Resultatet blev en slinga i de gamla kulturbygderna i Sibbarp och Arta, runt Fristad hed och den gamla vägen mot Borgstena.

Tanken är att med hjälp av spåren i naturen levandegöra det gamla bondesamhällets organisation, särskilt indelningen i inägor och utmarker med fägator och tåmarker. Vi vill också antyda hur utmarkernas resurser har utnyttjats i olika tider och hur landskapet har förändrats samt berätta om enskilda människors livsöden.

Vi kan se hur utmarkerna i Fristad har tagits i anspråk för en mängd olika ändamål; till en början och under lång tid för kreatursbete och trädavverkning men senare även för militära övningar, avrättningar, uppodlingar, skolhus, skjutbanor, industrianläggningar, vägbyggen och mycket annat.

Skogarna i Veden exploaterades hårt genom svedjebruk och avverkning under 1700- och 1800-talen och stora ytor förvandlades då till kala marker med bärris och ljung. Prästen och författaren Ljungström uttryckte detta på 1860-talet med följande ord:

Veden inom häradet av samma namn var i förra tider en av landets rikaste skogar, men kan nu gärna förliknas vid en rik flicka, som blivit gift med en oordentlig man, vilken förslösat den betydliga förmögenhet hon ärvt efter sina föräldrar. Den förr så fina och prydliga tösen har blivit en gumma, vars garderob är högst torftig och tarvlig och vars få kläder ofta kommit elden för nära, vadan de förr så mjuka och saftgröna dukarna har sotfläckar och brandhål.

Utmarkerna längs kulturstigen tillhörde de områden som i stort sett var skoglösa på 1800-talet, något du bör ha i åtanke när du vandrar längs stigen.

VEDENS ALLMÄNNING

Fristads socken ligger i Vedens härad, som betyder "skogens härad". Här har följaktligen funnits vidsträckta skogstrakter och därför är det kanske inte så förvånande att all utmark i häradet förklarades för "kronoskog och allmänning" i en dom av Kungliga Skogskommissionen den 25 juli 1693. Denna kommission undersökte och fastställde vid den tiden gränser för ett 30-tal allmänningar och kronoparker i Älvsborgs län, vilka tillsammans täckte ungefär 1/3 av länets yta. Vedens allmänning var störst.

Rent praktiskt betydde en allmänning inskränkt nyttjanderätt för bönderna. I byarnas och gårdarnas egna utmarker kunde bönderna med vissa undantag, t ex svedjebruk och bärande träd, själva bestämma hur de skulle använda sin skog, men på allmänningarna tvingades de in i en byråkratisk karusell. Om t ex en bonde i Arta by i mitten av 1700-talet ville reparera sin ladugård, skulle det först hållas en syn på byggnaden. Synprotokollet skulle sändas till häradsrätten som skulle utlåta sig, varefter landshövdingeämbetet i Vänersborg slutligen

skulle avgöra om bonden skulle få sitt virke och i så fall hur mycket. Landshövdingens beslut skulle kungöras från predikstolarna och därefter skulle utsyning, stämpling, trädfällning och avförsel ske i skogvaktarens närvaro.

Bonden var också skyldig att städa undan kvarblivande toppar och grenar och han fick absolut inte sälja något av det utsynta virket. Inte heller fick han göra någon uppodling på allmänningen utan landshövdingens särskilda tillstånd.

Vedens allmänning fastställs 1693

Argumentet som skogskommissionen använde i sin dom 1693 för att göra Vedens härad till kronoallmänning fanns i ett tillägg till den medeltida Västgöotalagen. Där omnämns nämligen fyra skogsallmänningar Öreskog, Artuskog, Byrsuhult och Sandahult, vilka alla skulle ha varit belägna i Vedens härad.

Öreskog och Artuskog lokaliserades av kommissionen till sjöarna Öresjö och Ärtingen. Byrsuhult antogs ha legat i Vänga, Tämta och

Bredared, medan Sandahult förstås hade en anknypning till Sandhults socken.

Skogskommissionen konstaterade att det hade funnits flera stora allmänningar i Vedens härad men att det inte längre gick att urskilja några gränser, utan att de gamla allmänningarna kunde igenfinnas utan åtskillnad över hela häradet. Man förklarade således hela Vedens härad samt delar av Gingri, Brämhult och Toarp i Ås härad för "kronoskog och allmänning". Enda undantaget blev Påtorps säteri i Fristad som fick behålla skogstrakterna Gravskog och Långarekärret samt en djurhage som privat egendom.

Som ytterligare skäl anfördes t ex att Vedens härad omgavs av namnkunniga gamla allmänningar, såsom Röneskog, Bollebygds kronoskog, Kullings och Gäsene häradsallmänningar och Odsskogen.

Vedens allmänning upplöses

Vedens kronoallmänning upplöstes till större delen under 1700-talet. Flera byar och gårdar, t ex Lunds by i Torpa och Hälleredes säteri i Sandhult, lyckades få enskild skog i mitten av seklet. Flera socknar, t ex Torpa, Gingri och Brämhult, fick tillbaka sina skogar på 1780-talet.

Inpå 1800-talet kvarstod allmän-

ningen bland annat i delar av Borgstena, Bredared, Sandhult, Tämta och Vänga. År 1843 tilläts delning av allmänningen i dessa fem socknar, dock med undantag av det område av Börshult som låg i Bredared, Tämta och Vänga, idag kallat Vedens kronopark — den sista spillran av Vedens kronoallmänning.

För Fristads del återvanns skogen genom en dom av Kunglig Majt den 5 maj 1788. Denna dom fastställde Göta hovrätts dom av den 28 september 1787.

Sockenallmänning 1788-1801

Utmarkerna i Fristads socken omvandlades således år 1788 från kronoallmänningens natur till sockenallmänning eller sockenskog, men rent lagligt fanns vid den tiden ingen större skillnad mellan dessa ägandeförhållanden. Egentligen bestod skillnaden endast i att sockenskogarna kunde delas upp mellan hemmanen, medan kronoallmänningar skulle förbli odelade.

Först genom 1793 års skogsordning fick socknarna själva full nyttjande- och bestämmanderätt över sina sockenallmänningar. Vid en sockenstämma i Fristads kyrka samma år diskuterade sockenmännen hur de skulle sköta och använda sin återvunna sockenskog.

Skogsdelningen 1799-1801

År 1797 kom ett förordnande från landshövdingeämbetet om att Fristads sockens samfällda skog och utmark skulle delas mellan hemmanen.

Denna skogsdelning påbörjades år 1799 men måste avbrytas av två anledningar. Dels hade det uppkommit en tvist om rätta gränsen mellan Fristad och Tärby och dels hade inte storleken av den nyutsedda rege-

mentsplatsen på Fristad hed bestämts.

Problemen löstes emellertid ganska snart och under året 1801 gjordes skogsdelningen färdig. Med undantag för Påtorp var detta första gången gårdarna i Fristad ägde enskild skog.

Även om bönderna långt före 1693 hade fördelat olika skogsstrakter till de olika byalagen och gårdarna, så hade utmarken varit formellt samfällad.

Galgbacken på utmarken i Fristad. Området tillföll Arta Ödegården och Arta Olofsgården gemensamt i skogsdelningen 1799-1801. I samband med laga skiftet i Arta by år 1865 blev en av Olofsgårdarna ensam innehavare av denna mark.

FRISTAD HED

Fristad hed är ett mosandfält norr om Öresjö och mest känd som övningsplats för Älvsborgs regemente 1797-1914, men egentligen utgör regementet bara en kort parentes i hedens historia. Innan militärerna kom dit, var heden utmark, som utnyttjades för "magert och skällt mulbete". Ännu på 1860-talet betade grisar bland regementskockens kokkittlar på Fristad hed. En kort period därefter gick får på bete där, vaktade av en vallpojke.

Redan på 1700-talet nämns också flera backstugusittare på heden, t ex skomakaren Lars Tittman, som höll lönnkrog i sin stuga (Ekalyckan) på 1780-talet. Liksom övrig utmark i socknen ingick Fristad hed då i Vedens kronoallmänning.

När regementet höll sina möten på Fristad hed under 1800-talet, liknade det snarare marknad och tivoli än militär övning. Allehanda figurer och original strök omkring bland marketenteristånden, som förestods av personer från bygden i förtjänstsyfte. Långt ifrån alla besökare hade lagliga avsikter — det förekom såväl snatterier och stölder som prostitution under mötena.

En dramatisk händelse utspelade sig under regementsmötet i maj 1852. En soldat som hade kommanderats till målskjutning i närheten av Munkån fann där en död mansperson i en dypöl alldeles intill ån. Den döde var en fattig dagakarl vid namn Johannes Andersson, "Kvarnen" kallad.

Fristadbon Benjamin Larsson ("Lappa-Janne") hade några dagar tidigare setts gräla med Kvarnen på heden. Han misstänktes för mordet men nekade och frikändes efter en serie rättegångar på grund av bristande bevisning.

Regementet lämnade heden år 1914. Redan året dessförinnan hade rektorn för Älvsborgs läns folkhögskola Sanfrid Welin föreslagit Fristad hed som ny plats för skolan, men det dröjde till 1923 innan den flyttade dit från Herrljunga. Senare anlades industrier, idrottsanläggningar, villabebyggelse m m på det övriga hedområdet.

När järnvägen Borås-Herrljunga byggdes 1863, förlades stationen i Fristad till utkanten av Fristad hed. Fristads centrum kom sedan att byggas i anslutning till stationsområdet.

1) Minnessten

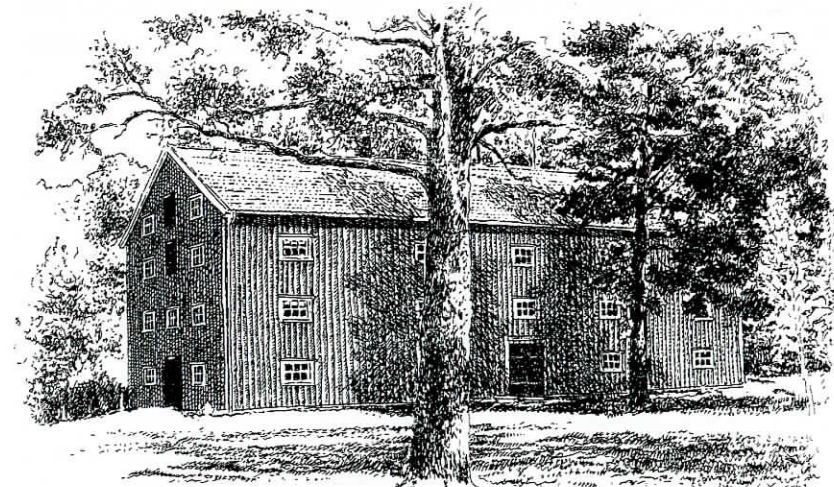
Minnesstenen avtäcktes i samband med regementets slutgiltiga avmarsch från heden den 6 oktober 1914. De tolv mindre stenarna som omger minnesstenen skall påminna om regementets tolv kompanier. En grov järnkätting symboliserar sammanhållningen inom regementet.

Minnesstenen.

2) Lantbruksmuseum

En gammal förrådsbyggnad utgör idag folkhögskolans museum. Insamlingen av föremålen påbörjades av förre rektorn Sanfrid Welin.

Lantbruksmuseet.

HEDÅS

Området runt Hedås har anknytning till den brytningstid i Fristads historia, då ett samhälle började växa upp vid den nyuppförda stationsbyggnaden efter tillkomsten av Borås-Herrljunga järnväg 1863. Ett behov av förändringar uppstod.

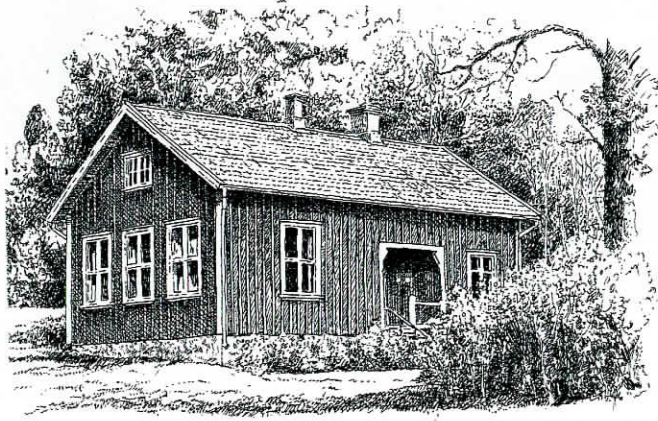
3) Småskola (Hedås)

Hedås uppfördes 1913 som västra distriktets småskola. Förutom skol-sal, korridor och kapprum fanns en lärarbostad om ett rum och kök. Vinden var inte inredd.

Den första lärarinnan i Hedås skola var Ada Aronsson. Hon hade anställts redan 1878, då småskolan hade sin plats i missionshuset på Källås.

Ada Aronsson slutade 1917 och ersattes av Anny Kaspersson från Längjum. Hennes årslön var 1350 kronor samt 60 kronor för städningen, som hon hade åtagit sig sköta på Hedås. Samma år fick Hedås som en av de första fastigheterna i Fristad elektrisk belysning.

Anny, som har beskrivits som snäll och vänlig, var kvar på Hedås till sin pension år 1944.

Hedås.

Läsåret 1964/65 infördes grundskolan och begreppet småskola försvann, men Hedås användes som skola fram till 1972. Den sista lärarinnan på Hedås hette Elisabeth Andersson.

Idag används Hedås av hemvärnet och lottorna i Fristad.

4) Gamla vägen Vänga-Fristad

Framför Hedås är en liten grusväg. Denna är en rest efter den gamla vägen mellan Vänga och Fristad, som tidigare gick förbi Ljunga kvarnar och över "Lappträna", d v s förbi nuvarande Hedagården. Därefter anslöt den till vägen mot Bredared och sedan till vägen mot Borås.

5) Kochs väg över heden

Detta blev en stor omväg, när man kom från Vängahället och skulle till det nya samhället runt stationen. Åren 1872-73 anlades därför en ny väg (ca 700 meter lång) över södra delen av Fristad Hed på initiativ av Påtorps dåvarande ägare, löjtnant Jean von Koch, som också tillsammans med några bönder bekostade vägen.

Österut anslöt vägen till nuvarande landsväg.

Västerut uppfördes en tullstuga, Norrdal, som idag är helt borta.

År 1874 fick vägentressenterna

tillstånd av landshövdingen att uppbära tull av trafikanterna. Denna rättighet överflyttades 1880 på von Koch, som i gengäld själv skulle ansvara för underhållet av vägen och bron.

Intill den nya bron lät von Koch uppföra en tullstuga för uppbörden av tullavgifterna. Stugan kostade hela 1000 kronor enligt von Koch och innehöll ett boningsrum vid vardera gaveln och ett kök i mitten. Två familjer kunde alltså bo i stugan och dela på köket. Den som tog upp vägavgiften bodde antagligen gratis och fick också vedbrand.

Bland de personer som har bott i tullstugan och tagit upp vägtull för von Kochs räkning nämns trumslagaren Herman Dahlberg (född 1866 i Fänneslunda). Ibland sköttes bomarna och tullen av pojkar som arbetade i en närbelägen smedja.

Vägen trafikerades inte särskilt livligt. I genomsnitt passerade kanske 6-7 fordon per dag och de uppburna tullavgifterna täckte inte ens underhållskostnaderna. Men von Koch hade själv stora fördelar av sin nya väg genom kortare avstånd till stationen, bättre förbindelser till sin tullkvarn o s v.

När vägen över heden omkring 1895 blev s k häradsväg upphörde vägtullen. Tullstugan stod emellertid kvar en tid. I början av 1900-talet lär den ha flyttats till Påtorp för att ingå i en starstuga som höll på att byggas.

6) Svensbro

Samtidigt (1872-73) anlades en träbro över Svensån, den s k Svensbro. Den var byggd av kraftiga ekstockar, på vilka man hade spikat plankor. Kostnaden för vägen och bron uppgick till 305 kronor.

Von Kochs träbro var antagligen densamma som revs 1935 och ersattes av en betongbro, några meter söder om den gamla. Vid samma tillfälle rätades vägen ut på platsen.

Domarringen bakom Hedås.

7) Domarringar

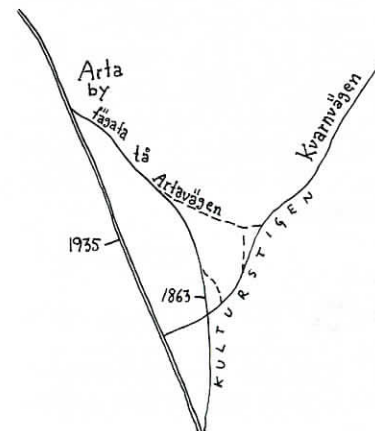
Runt Hedås finns flera gravar, som berättar om en närliggande järnåldersbefolkning. Bakom skolan är en domarring och mitt emot Hedås finns ett gravfält med två domarringar och elva resta stenar, till största delen inne i en trädgård.

Domarringar tolkas som gravar, men många sådana har säkert haft flera funktioner, kanske som samlingsplatser eller kultplatser.

ARTA

Kulturstigen passerar strax nedanför Arta tå, där byns kreatur släpptes på bete till heden. Nära tån fanns också ett par soldattorp. På avstånd syns en stor byggnad, som tidigare var regementets sjukhus.

Artas kreatur betade på heden, men byn hade även två kalvhagar längre upp, nordväst om Sibbarp. Sitt timmerhygge hade byalaget i Artuskog på södra sidan av sjön Ärtingen.

Skiss över Arta by med fågata och tå.

Arta by bestod av fyra gårdar — Skattegården, Ljunggården (egentligen Arvid Jungesgården), Ödegården och Olofsgården (kallades även Anders Svensgården). De två sistnämnda gårdarna löd under Påtorps säteri.

På en karta över Påtorp från 1683 nämns att "Boosgården i Arta by är med sina ägor lagd under Påtorps gård". Några fler detaljer om denna försvunna gård finns inte tillgängliga. Kanske den tillsammans med Ödegården antyder något samröre med det medeltida "Upsala öd" och den västgötska bo-indelningen?

8) Gravfält (Sankes backe)

Ett gravfält berättar om en befolkning och bebyggelse här under sen järnålder, kanske 800- eller 900-talet e Kr. Gravfältet består av ca 15 högar och 15 runda stensättningar.

Platsen kallas sedan gammalt av okänd anledning för Sankes backe och är idag ljungklädd betesmark med t ex slättergubbe, svinrot, nattviol och backtimjan.

9) Artavägen och Kvarnvägen

Sankes backe genomkorsas av en hålväg, som förr var "stora vägen" från Vänga genom Arta by. Denna väg, Artavägen, mynnar ut i en nord-sydlig väg, av borgstenaborna benämnd Kvarnvägen (mot Ljunga kvarn) men av fristadborna kallad Nohedevägen (i senare tid även Kolonnvägen). Vägskälet syns ännu som en Y-formad hålväg, där den nordliga, mot tingsplatsen i Borgstena, syns vara mest använd.

År 1863 blev Artavägen häradsväg och fick samtidigt en ny sträckning, som idag är grusväg söder om Sankes backe. Den nutida asfaltvägen förbi Arta byggdes 1935.

Förr fanns ett varp vid vägen upp mot Arta by. Det var lagt på platsen för en dödsolycka lucianatten 1820. Bonden Olof Pettersson i Skattegården kom körande från Ljunga kvarn med sitt "julamale" (mjöl till julbaket). På "den stygga stenen i Arta kölnelid" körde han omkull och fick lasset över sig och dog.

10) Nyodlingar

Åkrarna öster om Kvarnvägen är gammal utmark, som successivt började uppbrytas till åker och äng efter skogsdelningen 1799-1801, då området tillföll två gårdar i Arta by.

I samband med laga skiftet i Arta by år 1865 blev Arta Ljungagården innehavare av detta område.

11) Torpruin (Enehagen)

Torpet Enehagen var från början undantag för Arta Ljungagården. När bonden Nils Andersson sålde sin gård 1831 förbehöll han sig undantagsförmåner, bl a "den instängda hagen, Enehagen kallad".

Alla spår av boningshus och ladugård är bortodlade, men en källarruin finns kvar, liksom stenmurar och en källa väster om det gamla huset.

Både Nils Andersson och hans hustru avled 1869. Nästa torpare hette Per Magnus Claesson och Fredrika Johansdotter. De avled 1883 respektive 1894.

Därefter flyttade tre pigor till Enehagen — Klara, Augusta och Fina, kallade "Hagatösera". Klara satt hemma och vävde band. Fina arbetade på Älvsborgs regementets syverkstad i Fristad till 1914.

Klara dog 1903, Augusta 1915 och Fina 1918. Efter de tre pigornas död förvärvades stugan av sadelmakare Klas Gustafsson, som använde virket till en stuga i stations-samhället.

12) Öde torpåkrar

På vänster sida om vägen mot Sibbarp finns ett område med odlingsrösen.

Laga skifteskartan från 1865 visar att det här låg några torpåkrar till Enehagen.

SIBBARP

Sibbarp är en gård som förmodligen anlades under tidig medeltid av en man vid namn Sibbe, kanske som en utflyttning från och utvidgning av Arta by.

Gården nämns i köpehandlingar redan åren 1472 och 1482.

Senare var Sibbarp ett skattehemman, som ägdes, beboddes och brukades av fyra bönder.

Sibbarp fick liksom övriga gårdar i Fristad egen utmark vid skogsdelningen 1799-1801. År 1812 delades den upp mellan de fyra brukningsdelarna i ett storskifte. Samma år skedde storskifte på inägorna tillsammans med Arta byelag (Sibbarp fick då sina inägor i ett enda skifte), men anmärkningsvärt nog har aldrig laga skifte ägt rum i Sibbarp.

13) Gravfält

Att det har bott människor i området redan innan Sibbe byggde sin gård här visas av ett förkristet gravfält, bestående av 29 fornlämningar (15 högar och 14 rundastensättningar).

Enligt Klas Olofsson skall det finnas en silverskatt gömd i ett sten-

rör, norrut från Fristad hed, på höger hand om Sibbarps kyrkväg, litet upp i skogen, en beskrivning som kanske passar in på någon av gravarna i detta gravfält. Skatten skulle härröra från "det stora silverrovvet på Påtorp i slutet av 1700-talet".

14) Stenmur vid inägo gränsen

Efter gravfältet passeras en stenmur, som visar inägo gränsen mot Sibbarp och kulturstigen går således in på inägomark för första gången.

15) Fägata och Sibbarps tå

Strax före Sibbarps tomtplats utgår en stenmursförsedd fägata, som leder mot Sibbarps tå och utmarken norrut. I äldre tider var Sibbarps inägor omgärdade av gärdesgårdar av trä. Stenmurarna vid inägo gränsen och fägatan är troligtvis av senare datum, knappast äldre än sent 1700-tal.

På storskifteskartan från 1812 kan man se att det låg fyra fähus på Sibbarps tå.

16) Odlingsskiften på utmarken

När skogen i Fristad delades mellan hemmanen 1799 och 1801 fick Sibbarp utmark på fyra ställen. Förutom trakten norr om gården, som kallades Tåmarken, erhöll Sibbarp även lotter på Sandviksås och Ållåsen i Artuskog och ett område på Öreskog.

År 1812 delade Sibbarps fyra jordägare Bengt Larsson, Johannes Andersson, Börje Andersson och Olof Andersson upp sin skog sinsemellan i ett storskifte (utom Ållåsen, där soldattorpet låg, och den s k Hopahagen vid tån).

När skiftet gjordes 1812 hade tydlig uppodling nyss påbörjats på östra delen av Sibbarps tå. Detta område delades i fyra s k odlings-skiften och förseddes med stenmurar, som fortfarande finns kvar.

Det är ingen slump att uppodlingen började just då. Så länge skogen var samfällad var det svårt att få det tillstånd som behövdes. Först när privat ägande på utmarkerna blev allt vanligare genom skogsdelningar och storskiften i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet och framför allt laga skiftet från mitten av 1800-talet, började den urgamla gränsen mellan inägor och utmark suddas ut, både geografiskt och idémässigt.

17) Hopahagen

I samma skifte 1812 undantogs ett område som samfällad beteshage. Denna kallades sedan för Hopahagen.

18) Odlingsskiften till inägor

År 1812 skedde även storskifte över Sibbarps inägor. Då lades en liten del av Sibbarps tå till inägor som odlings-skiften. Dessa förseddes med stenmurar och eftersom något laga skifte aldrig bröt upp storskiftesstrukturen finns dessa små inägoskiften kvar med sina vackra stengärdesgårdar.

19) Bronsåldersröse

Vänster om vägen ligger ett mäktigt gravröse från bronsålder, hela 28 meter i diameter och nära två meter högt. Ytan är dock ojämn och omplockad och odlingssten har också lagts upp som mur mot rösets sida.

Strax sydväst om röset finns fossil åkermark med terrasserings samt ytterligare ett bronsåldersröse.

Området här kallades förr "Ris-kulla". En gammal fristadbo berättade för Klas Olofsson, att när han gick förbi ett stort stenröse på Ris-

kulla toasmässenatten år 1851, smattrade det till ur röset och en liten låga slog ut, brann sakta ner och dog. Sådana ljussken brukade vara ett tecken på dolda skatter i röset.

20) Kattfotsäckra

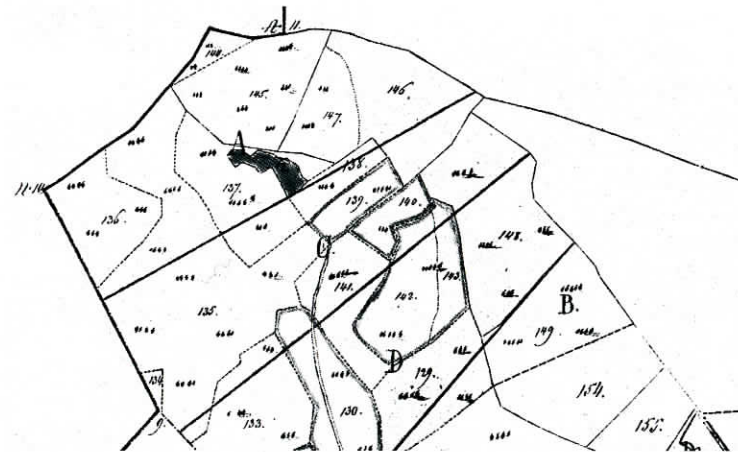
Intill vägen ser vi flera odlingsrösen och åkerterrasser, som avslöjar gammal odling. Kartor från 1800-talet anger området som ängsmark, men namnet Kattfotsäckra på storskifteskartan från 1812 ger oss en fingervisning om en uppbruten men då övergiven åker i ängsmarken. Möjligen är alltså odlings-spåren här från 1700-talet.

21) Kohagså kern

Vänster om stigen ser vi en stenmursomgärdad åker, på 1812 års karta kallad Kohagså kern, men då mycket mindre. Namnet kommer av Sibbarps kohage som var belägen norr om åkern före storskiftet 1812.

Även Arta hade ett par hagar här, benämnda västra och östra Kalvhagen.

En av stenmurarna mot åkern är en gränsmur mellan två brukningsenheter (Olof Andersson A och Johannes Andersson C, jfr kartan nedan). De övriga stenmurarna bör nog endast uppfattas som gården mot åkern.

Detalj ur 1812 års storskifteskarta över Sibbarps inägor. Den skuggade ytan (nr 62) hette Kohagså kern och var den enda åkern häruppe år 1812. Nr 130, 139, 140, 142 och 143 var äckror, alltså uppbrutna men övergivna åkrar i ängsmarken. Kattfotsäckra har nr 139 och hörde såväl före som efter skiftet till Sibbarp. Nr 140 kallades Kohagsäckra och hörde till Arta Olofsgården före storskiftet. Nr 142 och 143 hette Kringeläckra och var Sibbarps även före skiftet. Nr 130 benämndes Kalvhagsäckra och tillhörde Arta Ljungagården före skiftet.

22) Femstenarör och inägo gräns

Detta femstenarör utgör ägo gräns mellan Svenstorps och Sibbarps utmarker men markerar också inägo gränsen. Nordväst är Svenstorps utmark, nordost är Sibbarps utmark och söder om femstenaröret är Sibbarps inägor.

Gränsen uppkom vid delningen av utmarkerna 1799/1801 och femstenaröret, som alltså är minne efter första gången fristadbönderna fick privata skogar, bör ha uppförts strax efteråt.

Den korta stenvallen visar gränsen mellan Sibbarps inägor på södra

sidan och Svenstorps utmark på norra. Vi lämnar således härmed inägor. Resten av kulturstigen går i forna skoglösa utmarker.

23) Röjningsrösen

Ett stycke upp i skogen passerar vi ett flertal små flacka röjningsrösen av ålderdomligt utseende. Dessa kan vara mycket gamla. Kanske är det till och med fråga om ett röjningsröseområde från bronsålder, alltså ett ca 2500 år gammalt odlingslandskap.

I så fall får vi föreställa oss en

Femstenaröret mellan Svenstorp och Sibbarp.

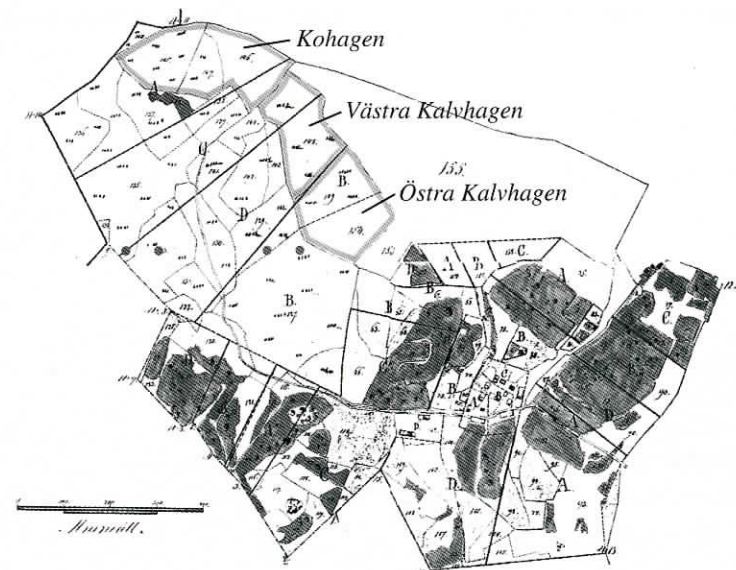
stubbskottskog av hassel och björk, som kapades och röjdes med intervall på ca 20-30 år för att frigöra näring till ett åkerbruk under ett eller ett par år. Skogen var alltså inte ett hinder för odling, utan en förutsättning som näringsförråd. Den uppväxande skottskogen och grässvålen efter odlingen användes säkert för bete och lövtäkt och till hägnader och flätverk m m, innan det var dags för nästa röjning.

Platsen är emellertid inte gran-skad av arkeologer. Kanske är rösen yngre. Vi vet att det förekom odlingsverksamhet i form av sved-

jebruk på Fristads utmarker under 1700-talet och säkert tidigare. Men troligen stenröjdes inte svedjelanden i så stor utsträckning, om de inte var medel för permanent uppodling.

24) Sommarladugård

Några grundstenar och ett uppslag av kvävegynnad hundkex är de enda spåren efter Arta Ödegårdens sommarladugård. Den användes ännu på 1940-talet, då man mjölkade korna här två gånger om dagen.

Kartan över 1812 års storskifte över Sibbarps inägor. De skuggade ytorna var då åker. Övrig mark (utom tomtplatsen samt nr 155 Hopahagen) klassades som äng, även de tre gamla hagarna i nordväst — Kohagen (som var Sibbarps både före och efter storskiftet), västra Kalvhagen (tillhörde Ljungagården och Olofsgården före storskiftet) och östra Kalvhagen (Ödegårdens och Skattegårdens före samma skifte).

BORGSTENAVÄGEN

Efter vandringen i Sibbarps och Artas marker kommer kulturstigen fram till den gamla landsvägen mellan Fristad och Borgstena. Vid denna väg fanns längre upp flera torp och backstugor, t ex Råstorps ryttartorp Bäckäng och Vallgrenstorp. Vi stannar till vid Röte-Lars lycka.

25) Röte-Lars lycka

Här på en liten åker låg några år omkring 1830 en stuga, bebodd av en person kallad "Röte-Lars", senare mest känd som "Lappen".

Röte-Lars hette egentligen Lars Pettersson och var född 1791 i Borgstena. Han gifte sig 1815 med Katrina Pettersdotter från Sölebo och blev samtidigt landbo i Arta Ödegården under Påtorp.

Lars och hans familj fick det mycket fattigt på Ödegården. Vid en sockenstämma 1827 behandlades den "jämmerliga belägenhet, varuti Lars Pettersson uti Ödegården med fem små barn befinner sig i. Barnen är utan kläder och hushållet utan föda". Dottern Anna Lena var "min-

dre vetande" och sonen Petter hade fallandesot.

Det beslutades att 1/4 tunna råg skulle lämnas till Lars på fattigkassans bekostnad, liksom de nödvändigaste kläderna till barnen. Arrendatorn G Kinberg på Påtorp lovade efterforska om det fanns någon lägenhet till familjen på hans ägor. En plats utsågs på Ödegårdens dåvarande utmark nära landsvägen Fristad-Borgstena.

Vid sockenstämman den 24 februari 1828 beviljades Lars hjälp till uppförande av en stuga. Varje helt hemman i Fristads, Komlösa, Asklanda och Längjums rotar skulle bidra med 32 sk, medan Arta rote skulle anskaffa virket och ordna med stugans uppbyggande och iordningställande.

Ingen vet exakt var Röte-Lars stuga var belägen, men den bör ha legat på åkern nära stenvallen. I bäcken som rinner intill denna plats kan man se en stenkonstruktion, kanske en vattenkälla.

Familjens fattiga tillstånd fortsatte i den lilla stugan och så gott som varje år fick Röte-Lars fattigunderstöd av socknen.

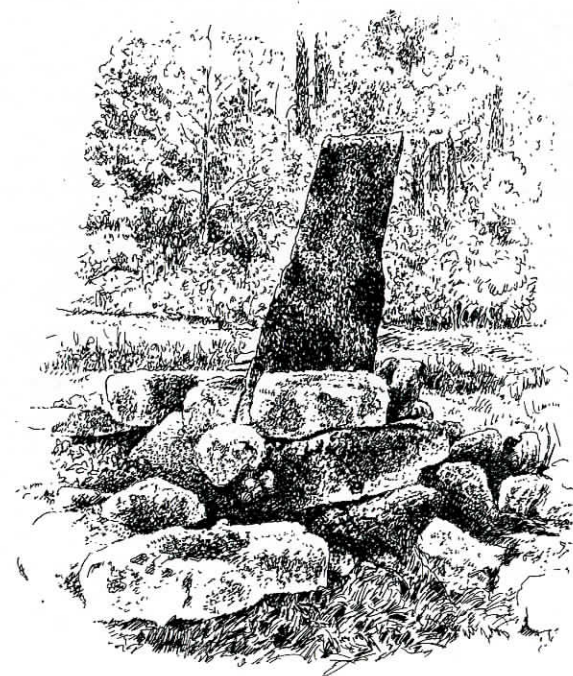
Det sades om Lars, att han var både tjuvaktig och trollkunnig. Trots att han icke kunde föda någon ko på sin lilla lägenhet, hade han så mycket smör att han regelbundet kunde resa till Borås för att sälja smör. Någon sade att han stal smöret från sina grannar. Andra sade att han hade sex mjölkharar, alltså ett slags trollväsen som mjölkade andras kreatur och sprang hem med mjölken till sin husbonde.

Efter ca fem år flyttade familjen från den lilla stugan. Lars tog förmodligen byggnaden med sig och uppförde den igen på Påtorps mark vid Ljunga kvarn. Det nya torpet kallades Ljungalyckan.

Lars Petterssons son Benjamin (född 1821 i Ödegården), allmänt kallad Lappa-Janne, blev år 1852 misstänkt för mordet på Johannes Andersson under regementsmötet på heden. Han frikändes så småningom av domstolen men fälldes av ordsbefolkningen och tvingades leva resten av sitt liv, utpekad som Johannes Anderssons baneman.

26) Milsten

Ett stycke söder om Röte-Lars lycka finns en milsten. Den bär årtalet 1771 och har förut varit rundad i toppen men har blivit avslagen.

Milstenen.

27) Stensättning

Söder om milstenen (nära Nolhedevägen) finns en 10 meter bred stensättning. Intill denna finns en hålväg samt en stensättningsliknande lämning.

28) Vaghållningssten

Söder om milstenen intill landsvägen finns en vaghållningssten. Förmodligen visar den gränsen mellan två snöploglag på 1800-talet.

Vaghållningsstenen.

29) Hörkullebro

Hörkullebro är en stenvalvsbro över den s k Svensån, eller Hörkullebäcken som vattendraget kallades på en karta från 1780-talet. På den tiden var det säkert en träbro här. Stenvalvsbron är troligen byggd under 1800-talet. Namnet Hörkullebro har antagits bevara minnet av en "hörkulle" intill bron, där man förlade ut lin till torkning efter rötningen.

När Klas Olofsson skulle dikta om denna plats, skrev han emellertid "Härkulle bro" och om han har rätt blir betydelsen en annan. Visst är det frestande att sammankoppla den närliggande galgbacken och tingkällan med ordet "häradskulle"!

30) Hålväg

Alldeles väster om stenbron finns en hålväg som spår efter en äldre vägsträckning.

31) Gravfält och hålvägar

Kulturstigen viker här av västerut och passerar ett gravfält med minst fem stensättningar. I närheten finns flera hålvägar.

GALGBACKEN

32) Avrättningsplats

Kulturstigens sista objekt är Vedens härads avrättningsplats och Tingkällan, två av Fristads mest sägenomspunna platser. Den sista avrättningen ägde rum fredagen den 26 juni 1863, då den 28-årige sjömannen Karl Johan Karlsson Hed från Småland halshöggs för mord på en brämhultsbo.

Det berättas att efter avrättningen trängde många människor fram med slevar och skedar för att få tag i litet blod från den halshuggne. En mördares blod ansågs nämligen som ett botemedel vid sjukdomar.

Även spetsgårdsstavarna var ett eftertraktat byte, som kunde användas till olika mystiska ändamål. En kvinna som natten efter halshuggningen försökte stjäla en sådan stav råkade emellertid illa ut. Hennes händer låstes fast kring staven och hon fick stå kvar tills solen gick upp. Efteråt blev hon sjuk och dog.

Under hösten det året sågs ibland ett klart sken stråla över galgbacken. Sådant vittnade om att den avrättade antingen var oskyldig eller hade fått Guds förlåtelse.

33) Tingkällan

Helt nära galgbacken finns en källa, benämnd Tingkällan. Sidorna består av huggen röd granit, sannolikt ditsatt under regementets tid. Office-rarna ville gärna ha sitt dricksvatten från Tingkällan.

Klas Olofsson skriver om denna källa:

"En man stod på galgabacken och bedyrade sin oskuld, men förgäves. Som hugget föll, skrall åskan till, ifrån klar himmel. Och litet nerom backen hade en källa sprungit upp. Tingkällan kallas hon. Hon puttrar som en kokande gryta, hennes vatten är ett bemärkelsevatten, klart som kristall och kallt som is, men smakar som blod".

Tingkällan.

KÄLLOR & LITTERATUR

Kyrkoböcker, Fristads socken
Domböcker, Vedens härad
Jordeböcker, Älvsborgs län
Skogskommissionernas arkiv, Landsarkivet i Göteborg
Kartor, Lantmäterikontoret i Gävle
Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Fristads socken

- Boman, A-B: Fristad hed genom tiderna (i "Fässingen. Tema Vedens härad. Från Borås och de sju häraderna 1996").
- Boman, A-B & Gustafson, G: Några vägar i Veden (i "Fässingen. Tema Vedens härad. Från Borås och de sju häraderna 1996").
- Gren, L: Hackerörens landskap och extensivt jordbruk under bronsålder-äldre järnålder (i "Lövtäkt och stubbskottsbruk. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien"). Stockholm 1996.
- Gustafson, G: Tingkällan (i "Fristadsbygden 1997").
- Hill, Ö: Mordet vid Munkån (i "Fristadsbygden 1990").
- Holmbäck, Å: Frågan om äganderätten till häradsallmänningarna från 1800-talets början till nutiden. Stockholm 1930.
- Kjellgren, G: Fristad. Gammalt och nytt. Borås 1965.
- Ljungström, C J: Åhs och Wedens härader samt staden Borås. Stockholm 1865.
- Olofsson, K: Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland. Del I och II. Göteborg 1928-1931.
- Olofsson, K: Kring kvällbrasan. Faksimiltryck 1987.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. Del XI. Vedens härad. Stockholm 1910.
- Rydin, B: Hedås skola (i "Fristadsbygden 1994").
- Svänsson, A: Medeltida fastebrev. Sibbarp (i "Fristadsbygden 1983").
- Thulin, G: Torpen i Fristads socken. Borås 1971.

INNEHÅLL

INLEDNING 2

VEDENS ALLMÄNNING 3

FRISTAD HED 6

- 1) Minnessten
- 2) Lantbruksmuseum

HEDÅS 8

- 3) Småskola (Hedås)
- 4) Gamla vägen Vänga-Fristad
- 5) Kochs väg över heden
- 6) Svensbro
- 7) Domarringar

ARTA 11

- 8) Gravfält (Sankes backe)
- 9) Artavägen och Kvarnvägen
- 10) Nyodlingar
- 11) Torpruin (Enehagen)
- 12) Öde torpåkrar

SIBBARP 13

- 13) Gravfält
- 14) Stenmur vid inägo gränsen

- 15) Fägata och Sibbarps tå
- 16) Odlingsskiften på utmarken
- 17) Hopahagen
- 18) Odlingsskiften till inägorna
- 19) Bronsåldersröse
- 20) Kattfotsäckra
- 21) Kohagsåkern
- 22) Femstenarör och inägo gräns
- 23) Røjningsrösen
- 24) Sommarladugård

BORGSTENAVÄGEN 18

- 25) Röte-Lars lycka
- 26) Milsten
- 27) Stensättning
- 28) Våghållningssten
- 29) Hörkullebro
- 30) Hålväg
- 31) Gravfält och hålvägar

GALGBACKEN 21

- 32) Avrättningsplats
- 33) Tingkällan

KÄLLOR & LITTERATUR 22

Stenålder	-1800 f Kr
Bronsålder	1800-500 f Kr
Järnålder	500 f Kr-1050 e Kr
Medeltid	1050-1520